

SECTION VII. ETHNOLINGUISTICS AND ONOMASTICS: STATE AND PERSPECTIVES OF RESEARCH

Liliya Garashchenko

УДК 811.161.2'373.46:367.4

СКЛАДЕНІ ТЕРМІНИ З КОМПОНЕНТАМИ-ЕПОНІМАМИ В НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Features of the compound eponymic naming units of the scientific-technical terminology are analyzed in this article. Structural models of the terms-word-combinations developed from proper naming units are considered. The basic lexical sets of the investigated nominative groups which represent the open associations of special naming units and which are in relations of a semantic and formal similarity between terms included into their structure are determined. It is established that this is a special type of linguistic units which has the unique specificity caused by their rating to a certain term system.

Keywords: Ukrainian scientific-technical terminology, compound eponymic naming unit, eponym, proper naming unit.

Дослідження динаміки розвитку лексичної системи української літературної мови в різні історичні періоди знаходиться в площині найбільш актуальних мовознавчих студій. Термінологія є органічним складником лексичної системи мови, джерелом поповнення її словникового складу. Стан термінології, її досконалість, багатство свідчать про науковий прогрес у тій чи тій галузі знань, а також про можливість конкретної мови виражати наукові поняття й ідеї [Михалевич 2010: 86].

Як відомо, ядро будь-якої термінології різних національних мов становлять загальні назви. Проте використання і власних назв у термінологічних найменуваннях має стійку традицію: терміни-епоніми використовують переважно в спеціалізованій науковій, технічній, навчальній та довідковій літературі, а також в усному фаховому мовленні та у повсякденному спілкуванні.

У вітчизняному та зарубіжному мовознавстві епонімічні терміни активно досліджуються протягом кількох десятиліть, зокрема їм приділена увага в працях Н.В. Новинської, Є.М. Какзанової, Б.П. Михайлишина, Л.Д. Малевич, М.М. Дзюби, І.Р. Процик, Т.В. Лепехи та інших, проте і досі залишається невирішеним питання про статус епонімічних найменувань.

Аналізуючи підмову науково-технічної галузі, спостерігаємо співіснування в ній як однокомпонентних, так і дво- й багатоконпонентних епонімічних термінів – спеціальних номінацій, до складу яких входить власна назва (антропонім чи топонім), а також загальна назва на позначення наукового поняття. Їх вивчення є **актуальним** теоретичним і практичним завданням лінгвістики, оскільки дає підґрунтя для узагальнень щодо динаміки розвитку української термінології в цілому і науково-технічної зокрема.

Мета статті – виявити закономірності формування складених епонімічних найменувань в українській науково-технічній термінології, окреслити семантичні розряди термінів-епонімів у межах аналізованої термінології.

Досягнення окресленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- 1) подати загальну характеристику епонімічних найменувань та обґрунтувати їхній термінологічний статус;
- 2) виявити продуктивні моделі складених термінів-епонімів на сучасному етапі розвитку української науково-технічної термінології;
- 3) визначити основні тематичні групи досліджуваних спеціальних номінацій.

У сучасній лінгвістиці існує широке і вузьке розуміння терміна *епонім*. У широкому розумінні епонім тлумачать як власну назву, яка стала основою для творення номінативної одиниці з новим значенням (І.М. Волкова, Н.А. Цимбал, М.М. Дзюба та інші), у вузькому – як термін, утворений від власного імені (М.В. Дмитрук, Б.П. Михайлишин та інші).

Для номінації численних результатів науково-технічної революції – різноманітних понять і відкриттів явищ у царині науки і техніки – часто використовують імена їх винахідників, конструкторів, а також заводів, що їх виготовляють. Іноді причиною виникнення епонімічного терміна є бажання увічнити ім'я особи, яка досягла значних успіхів у тій ті тій сфері.

Традиція називати одиниці вимірювання величин іменами вчених склалася, очевидно, стихійно й була закріплена при введенні нової системи одиниць – СІ. Ця номінація виражає загальну ідею авторства людей, чий імена покладено в основу назви конкретного явища [Дзюба 2012: 21].

Епоніми у складі спеціальних назв набули поширені наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., насамперед у період становлення й розвитку української термінології (1923–1932 рр.), і творилися, як правило, за моделлю “присвійний прикметник + іменник у називному відмінку”, наприклад: *Архімедова сила*, *Архімедова спіраль*, *Архімедів гвинт*, *Абелів інтеграл*. Семантична структура епонімічних найменувань указує на те, що це найстаріший пласт термінологічної лексики. У складі спеціального найменування форма епоніма, безумовно, спочатку мала семантику присвійності, генітивності. Ця семантика у формі й залишилася, але у складі терміна розвинулася інша функція – виокремлення виду із ряду інших видів одного роду. Тобто епонім виконує функцію не власного імені, а на синхронічному зрізі – функцію маркера певного поняття, функцію атрибута.

У сучасному українському та зарубіжному мовознавстві сформувалися різні погляди на сутність цих мовних одиниць. Представники одного з поглядів розглядають терміни-епоніми як складову номенклатури [Овчаренко 1968: 61–62; Татаринів 1996: 257–258; Шелов, Лейчик 2007]; згідно з іншою концепцією, терміни-епоніми є проміжною ланкою між номенклатурними назвами та власне термінами [Гнатишена 1993: 237; Комарова 1991: 34]. Р. Глезер, зокрема, зазначає, що терміни-епоніми є самостійним об'єктом вивчення ономастики спеціального наукового тексту [Gläser 1996]. На нашу думку, терміни-епоніми – це особлива група термінів, що має унікальну специфіку, зумовлену їх належністю до певної терміносистеми. Ми повністю підтримуємо позицію В.П. Даниленко, Б.П. Михайлишина, Л.Д. Малевич, М.М. Дзюби та інших, які вважають, що епонімічні назви – це оригінальний і лінгвістично правомірний засіб номінації у мові спеціального призначення.

Лексикографічні джерела широко фіксують прості (*ом*, *ват*, *вольт*, *паскаль*, *ньютон*, *ампер*, *рентген* тощо) та складні терміни-епоніми (*міліом*, *вольт-амперний*, *ампер-година*, *амперметр*, *рентгенофазовий*, *гіганпаскаль* тощо) [РУЗС 1994; РУНТС 1997]. Щодо складених термінів-епонімів, то їх виявлено порівняно небагато. У досліджуваній термінології виділяємо 69 термінів-словосполучень з епонімами у своєму складі. Терміни-епоніми науково-технічної термінології побудовані за такими морфолого-синтаксичними моделями: 1) “іменник у називному відмінку + іменник у родовому відмінку”, постпозитивними компонентами якої є прізвища вчених, наприклад: *елемент Бунзена*, *машина Поста*, *правило Лопіталля*, *цикл Міллера*. Епонімічна назва у таких мовних конструкціях виконує роль конкретизатора загальних понять; 2) “відепонімічний прикметник + іменник у називному відмінку”, наприклад: *томасівський чавун*, *мальтійський механізм*, *бесмерівський конвертор*. За спостереженнями О.В. Суперанської, відепонімічні прикметники у складі терміна чи номенклатурного знака мають інтелектуальну інформацію [Суперанская 1978: 22]. Поділяючи думку дослідниці, вважаємо, що інтелектуальний потенціал власних імен здатен актуалізувати історичну, соціальну та культурологічну інформацію. Власне ім'я у структурі епонімічного найменування робить його охоронцем історії та культури. Завдяки історичній власній назві у зовнішній структурі терміна-епоніма

SECTION VII. Ethnolinguistics and Onomastics: State and Perspectives of Research

історичний характер дослідження неодмінно доповнюється культурологічною інформацією, прихованою під цією зовнішньою структурою.

Перевагами термінів-епонімів є рухомість і гнучкість їхньої структури, лаконічність на противагу багатокomпонентним термінологічним одиницям, у яких епонімічну частину замінено більш умотивованими елементами: *температура Крафта* – критична *температура міцелотворення*, *підвіска Мак-Ферсона* (*підвіска макферсон*) – незалежна *підвіска з телескопічним механізмом*.

Виходячи з того, що ономазіологічна ознака в термінах-епонімах не має формального втілення, В.П. Даниленко, Д.К. Кондратьєв та інші дослідники відносять їх до невмотивованих [Даниленко 1977: 63; Кондратьєв 1990: 126].

Залежно від ступеня функційності мотиваторів мотивованість термінів може бути як повною, так і частковою [Панько 1994: 176]. Повна мотивованість властива термінам, значення яких повністю впливає зі значень тих компонентів (морфем, основ чи слів), із яких складається назва. Часткова мотивованість, що за своєю суттю є прихованою, властива термінам, які відзначаються ідіоматичністю семантики. За спостереженнями О.І. Блінової, характер мотивувальної ознаки є другорядним, а не головним і може мати випадковий характер [Блінова 1981: 33]. На думку Б.П. Михайлишина, індивідуалізувальний компонент антропоніма виконує функцію мотивувальної основи для терміна-епоніма [Михайлишин 1994: 46]. Ми пристаємо до позиції Л.Д. Малевич, яка вважає що номінації такого типу є результатом метонімічного перенесення “власна назва → ознака (пристрою, процесу, об’єкта, величини тощо)” і відзначаються прихованою мотивованістю [Малевич 1999: 111]. Так, термінологічне словосполучення *портландський цемент*, що позначає гідравлічну зв’язувальну речовину, яка складається головним чином із силікатів кальцію, спершу видається невмотивованим. Коли інженер-будівельник Джозеф Аспдін розглядав виріб із щойно отриманого ним цементу, то не зміг утриматися від порівняння: за міцністю та кольором штучний камінь нічим не відрізнявся від природного. Тому 1824 р. англійський винахідник у заявці на патент назвав його портландським цементом (від назви півострова Портланд). Отже, це відкриття отримало ім’я місця, де здавна добували будівельний камінь однорідного сірого кольору.

Прізвище науковця відіграє важливу роль у складі епонімічного найменування. Воно добре знайоме фахівцям і виступає своєрідним кодом чи вказівкою на місце, час або умови наукового відкриття. Це, певною мірою, жива історія, що дає можливість уявити історичні події та історію науки. На основі однієї епонімічної назви може утворюватися низка мовних одиниць спеціальної лексики. Так, науковий доробок видатного французького механіка, фізика і математика Сімеона Дені Пуассона становить понад 300 праць, значна частина яких відіграла важливу роль у становленні сучасної науки і техніки. Деякі його праці не втратили свого значення і дотепер, тому з ім’ям дослідника пов’язана низка термінів: *теорема Пуассона*, *розподіл Пуассона*, *коефіцієнт Пуассона*, *рівняння Пуассона*, *інтеграл Пуассона* та ін. Компонентами термінів-епонімів можуть бути прізвища не лише першовідкривачів, а й інших осіб, причетних до відкриття, вивчення, обґрунтування, дослідження певних явищ, процесів, що в термінах відображено за допомогою складного епоніма, в основі якого – два імені, поєднані сурядним зв’язком, наприклад: *цикл Брайттона-Джоуля*, *ефект Джоуля-Ленца*, *рівняння Гоклера-Манінга*, *теорема Муавра-Лапласа*, *формула Борда-Карно*, *формула Дарсі-Вейсбаха* тощо. Такі терміни засвідчують процес невинного розвитку і наступності в науці.

Варто підкреслити, що з-поміж масиву складених найменувань із компонентами-епонімами переважають терміни-відантропоніми: *сопло Вентурі*, *лампа Нернста*, *машина Тьюрінга*, *рентгенівські промені*, *ефект Фарадея*. Значно менше в досліджуваній термінології представлено термінів-відтопонімів: *артезіанська свердловина*, *мальтійський механізм*, *портландський цемент*, *французька дрена*.

Як показав проведений аналіз, складені епонімічні терміни науково-технічної термінології класифікуються за такими тематичними групами:

1. Терміни-епоніми на позначення приладів, пристроїв, механізмів, деталей та їх частин, наприклад: *машина Атвуда* – прилад, призначений для вивчення законів прямолінійного рівномірного та рівномірно прискореного рухів тіл. Термін утворено від прізвища англійського фізика Джорджа Атвуда; *трубка Прандтля* – прилад для визначення швидкості руху потоку рідини або газу, що складається з двох концентрично розміщених трубок, з яких внутрішня служить для вимірювання повного тиску, а зовнішня – статичного. Названо на честь німецького вченого Людвіга Прандтля; *віньолівська рейка* – сталевий виріб спеціального фасонного профілю без жолобка, призначений для верхньої будови рейкових колій магістрального і промислового залізничного транспорту, метрополітенів та трамвайних, кранових і підвісних колій. Названо за прізвищем винахідника – Чарльза де Віньоля; *мальтійський механізм* – кроковий виконавчий механізм, що служить для перетворення безперервного обертового руху на переривчастий. Цей механізм отримав назву через схожість веденої частини механізму з мальтійським хрестом – емблемою Мальтійського ордену; а також *труба Вентурі*, *сопло Лавалля*, *пальник Бунзена*, *пальник Теклу*, *трубка Піто*, *мальтійський хрест*, *верньєрний пристрій*, *верньєрна шкала*, *прилад Дарсі*, *засувка Лудло*, *бесемерівський конвертор*, *шайба Гровера*, *шарнір Гука* тощо.

2. Терміни-епоніми на позначення термодинамічних циклів, наприклад: *цикл Дизеля* – цикл, що описує робочий процес двигуна внутрішнього згоряння з запалюванням палива, яке впорскується від розігрітого робочого тіла. Термін утворено від прізвища німецького винахідника Рудольфа Дизеля; *цикл Стірлінга* – цикл, що описує робочий процес машини Стірлінга, запатентованої шотландським винахідником Робертом Стірлінгом у 1816 р.; *цикл Каліни* – цикл, реалізований перетворювачами, які використовують низькі температурні потенціали джерел теплової енергії. Названо за прізвищем винахідника – Олександра Каліни, а також *цикл Карно*, *цикл Отто*, *цикл Міллера*, *цикл Ленуара*, *цикл Хамфрі*, *цикл Рейтлінгера*, *цикл Брайтона–Джоуля* тощо.

3. Терміни-епоніми на позначення розрахункових понять – величин, формул, рівнянь тощо, наприклад: *рівняння Максвелла* – система диференціальних рівнянь, що описують електромагнітне поле і його зв'язок з електричними зарядами і струмами у вакуумі і суцільних середовищах. Термін утворено від прізвища шотландського вченого Джеймса Клерка Максвелла; *теорема Карно* – теорема про коефіцієнт корисної дії теплових двигунів. Названо за прізвищем французького вченого Н.Л.С. Карно; а також *теорема Бернуллі*, *закон Гука*, *рівняння Сен-Венана*, *формула Шезі*, *шкала Цельсія*, *джоулеве тепло* тощо.

4. Терміни-епоніми на позначення процесів і виробничих дій, наприклад: *бесемерівський процес* – процес виробництва сталі продуванням крізь рідкий чавун стисненого повітря (атмосферного або збагаченого киснем). Термін утворено від прізвища англійського інженера Генрі Бессемера; *томасівський процес* – процес виробництва сталі продуванням крізь рідкий томасівський чавун повітря, збагаченого киснем, або атмосферного повітря чи суміші кисню з вуглекислим газом або водяною парою. Процес отримав назву за прізвищем винахідника С.Д. Томаса.

5. Терміни-епоніми на позначення способів і методів виконання виробничих дій та процесів, наприклад: *метод Брінелля* – спосіб визначення твердості матеріалів за діаметром відбитка, який залишає металева кулька, що втискується в досліджуваний зразок під дією заданого навантаження протягом певного часу. Метод запропонував шведський інженер Йохан Брінелль 1900 року; *метод Роквелла* – спосіб визначення твердості матеріалів за глибиною відбитка металевої кульки чи твердого наконечника (індентора) у поверхні досліджуваного матеріалу. Цей метод розробив американський металург С.П. Роквелл; *спосіб Байєра* – спосіб виділення глинозему з бокситів, заснований на вилугованні. Названо за прізвищем дослідника – Карла Байєра (К.І. Байєр – австрійський хімік, працював

SECTION VII. Ethnolinguistics and Onomastics: State and Perspectives of Research

у Росії. 1887 року розробив і запатентував метод створення глинозему); а також *метод Віккерса, метод Шора, шкала Мооса, шкала Янка* тощо.

6. Терміни-епоніми на позначення матеріалів і речовин, які використовуються в науково-технічній галузі, наприклад: *аустенітний чавун* – твердий розчин вуглецю (до 2% за масою) та легувальних елементів у гамма-залізі. Названо за прізвиськом англійського металурга Вільяма Робертса-Остена (W. Roberts-Austen); а також *бесемерівська сталь, томасівська сталь, томасівські шлаки, портландський цемент*.

Окремі терміни-епоніми мають паралельні найменування на позначення того самого поняття, в яких епонімічна частина замінена родовим чи видовим терміном: *елемент Лекланше* → *мангано-цинковий елемент, модуль Юнга* → *модуль поздовжньої пружності*.

Семантика термінів-епонімів співвідноситься з науково-поняттєвим й енциклопедичним значенням. На думку В.І. Болотова, енциклопедичне значення складається із загального та індивідуального значень. Загальне значення вказує на понятійну співвіднесеність власної назви, на ономастичне поле, а індивідуальне – виокремлює денотат усередині ономастичного поля [Болотов 1973: 108]. Визначальним для таких термінів є поняттєвий компонент, енциклопедичний компонент у складі цих найменувань утворюють епоніми. Формально-семантична специфіка мовних знаків із компонентами-епонімами передбачає “особливий підхід до їх лексикографування, що полягає насамперед у потребі подання в складі словникових статей експліцитно вираженої інформації етимологічного й історичного характеру” [Дзюба 2012: 74].

Отже, епонімічні терміни, являючи собою своєрідний семантико-структурний тип мовних одиниць спеціальної лексики, посідають особливе місце в термінотворчому арсеналі мови науки і техніки. **Перспективи** дослідження вбачаємо в подальшому вивченні лексико-семантичних процесів, що супроводжують творення і функціонування складених епонімічних найменувань науково-технічної термінології.

References

Блинова 1981: Блинова, О.И. Термин и его мотивированность [Текст] / О. И. Блинова // Терминология и культура речи. – М. : Наука, 1981. – С. 16-19.

Болотов 1973: Болотов, В.И. Значение слова, термина и энциклопедическое значение имени собственного [Текст] / В. И. Болотов // Вопросы разработки научно-технической терминологии. – Рига : Зинатне, 1973. – С. 103-104.

Гнатишена 1993: Гнатишена, І. Проблема термінів-епонімів у сучасній медичній термінології [Текст] / І. Гнатишена // Проблеми української науково-технічної термінології : Тези II-ої Міжнародної конференції. – Львів, 1993. – С. 236-237.

Даниленко 1977: Даниленко, В.П. Русская терминология : Опыт лингвистического описания [Текст] / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 247 с.

Дзюба 2012: Дзюба, М. Проблеми лексикографічного опрацювання епонімічних термінів [Текст] / Майя Дзюба // Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”. – Львів, 2012. – С. 71-74.

Комарова 1991: Комарова, З.И. Семантическая структура специального слова и ее лексикографическое описание [Текст] / З. И. Комарова. – Свердловск : Изд-во Уральского ун-та, 1991. – 156 с.

Кондратьев 1990: Кондратьев, Д.К. Современная медицинская терминология и проблемы ее перевода [Текст] / Д. К. Кондратьев // Семантико-синтаксические трудности перевода научно-технической литературы и документации. – Калуга, 1990. – Ч. I. – С. 123-127.

Малевиц 1999: Малевиц, Л.Д. Становлення і розвиток української гідромеліоративної термінології [Текст]: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01/ Київський національний економічний ун-т. – К., 1999. – 253 с.

Михайлишин 1994: Михайлишин, Б.П. З історії термінів-епонімів [Текст] / Б. П. Михайлишин // Мовознавство. – 1994. – № 4-5. – С. 45-50.

Михалевич 2010: Михалевич, О.М. Інтерпретація понять “термін”, “економічний термін”, “економічна терміносистема” в сучасному мовознавстві [Текст] / О. М. Михалевич // Науковий вісник Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія: Філологічні науки. Мовознавство. – № 2. – 2010. – С. 86-89.

Овчаренко 1968: Овчаренко, В.М. Структура і семантика науково-технічного терміна [Текст] / В. М. Овчаренко. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1968. – 72 с.

Панько 1994: Панько, Т.І. Українське термінознавство: підр. [Текст] / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.

Суперанская 1978: Суперанская, А.В. Апеллятив **-онома** [Текст] / А. В. Суперанская // Имя нарицательное и собственное. – М.: Наука, 1978. – С. 5-34.

Татаринов 1996: Татаринов, В.А. Теория терминоведения: В 3 тт. – Т. 1. Теория термина: история и современное состояние [Текст] / В. А. Татаринов. – М.: Московский лицей, 1996. – 311 с.

Шелов, Лейчик 2007: Шелов, С.Д., Лейчик, В.М. Номенклатурные наименования как класс научно-технической лексики. Состав и функции. Учебное пособие [Текст] / С. Д. Шелов, В. М. Лейчик. – СПб.: Санкт-Петербургский государственный ун-т, 2007. – 80 с.

Gläser 1986: Gläser, R. Grundzüge einer Fachsprachenonomastik [Text] / R. Gläser // Eigenname und Terminus. Beiträge zur Fachsprachenonomastik / Namenkundliche Informationen. Beiheft 9. – Leipzig: Karl-Marx-Universität, 1986. – Pp. 3-13.

Sources and Abbreviations

РУЗС 1994: Російсько-український загальнотехнічний словник [Текст] / Л. М. Мацько, І. Г. Трегуб, В. Ф. Христенко, І. В. Христенко. – К.: Вища школа, 1994. – 173 с.

РУНТС 1997: Російсько-український науково-технічний словник [Текст] / В. Перхач, Б. Кінаш. – Львів, 1997. – 453 с.

Проаналізовано особливості складених епонімічних найменувань науково-технічної термінології, розглянуто структурні моделі термінів-словосполучень, утворених від власних назв. Визначено основні тематичні групи досліджуваних номінативних одиниць, які становлять відкриті об'єднання спеціальних назв і перебувають у відношеннях семантичної й формальної спільності між термінами, що входять до їхнього складу. Встановлено, що це особливий тип мовних одиниць, який має унікальну специфіку, зумовлену їх належністю до певної терміносистеми.

Ключові слова: українська науково-технічна термінологія, складений епонімічний термін, епонім, власна назва.

Available 15 September 2013.

Nataliya Klymenko

УДК 801.311

НАЗВИ СПОСОБІВ НОСІННЯ ОДЯГУ ТА ВІДПОВІДНИХ ПРОЦЕСІВ І ДІЙ У СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРКАХ ДОНЕЧЧИНИ

In the paper the structural-semantic analysis of lexical segment of one vocabulary thematic group – names ways of wearing, as well as processes and actions associated with wearing has been done. The lexical repertoire of this group of words, especially the semantic structure of the